

(ה)'פתרון הסופי'

(גרמנית: Endlösung). התוכנית המקיפה של הנאצים לפתרון 'בעיית היהודים' שלהם ברציחת יהודי אירופה כולם, עד האחרון בהם. הפה"ס היה פרי יוזמתו של אדולף היטלר בקיץ 1941, בלהט ההתלהבות לאור הצלחתו הגדולה ביותר ובגין הניצחון הממשמש ובא על בית-המועצות. הפה"ס היה שיאו של תהליך ארוך של המדיניות האנטי-יהודית של הנאצים, מאז שהגה היטלר לראשונה את רעיון הפתרון ל'בעיית היהודים' ב-1919 דרך נסיונות הנאצים בשנות ה-30 לכפות הגירת יהודים ועד התוכניות לגירושי המונים לאחר פרוץ המלחמה, ומשם המעבר החד לרצח המונים עם מתקפת ה'איינזצגרופן' על יהודי ברית-המועצות ב-1941. צמיחתו של הפה"ס, הן כמושג והן כתוכנית, היתה תופעה סבוכה שהושפעה מן האידיאולוגיה של היטלר ואופן שלטונו, ממהות המשטר הנאצי ומן הנסיבות המשתנות שבהן מצאו עצמם הנאצים.

במסמך המוקדם ביותר הקשור לקריירה המדינית שלו, מכתב מיום 16 בספטמבר 1919, שנכתב כמענה לשאלתא מאת אדולף גמליך, סוכן לשעבר של מפקדו של היטלר, הסרן קארל מאייר, ניסח היטלר את השקפתו ש'בעיית היהודים' לא תבוא על פתרונה בדרך של אנטישמיות רגשית ופוגרומים, אלא אך ורק בדרך 'אנטישמיות של היגיון', שתוביל למאבק חוקי שיטתי לנישול היהודים מזכויותיהם וסיווגם כזרים. 'עם זאת, המטרה הסופית חייבת להישאר בנחישות: הרחקתם (Entfernung) של היהודים כולם'. בשנות ה-20 הוסיפה 'בעיית היהודים' להיות נושא מרכזי לגבי היטלר. לגבי הנאצים, טעם היטלר, 'בעיית היהודים' היתה ה'שאלה המרכזית' (Kernfrage), ולכן היתה המפלגה נחושה בדעתה לפתור אותה 'ביסודיות הגרמנית הידועה, עד לאחרון הפרטים'. בדרך כלל בא 'אחרון הפרטים' לידי ביטוי במונחים כגון 'גירוש' (Ausweisung), 'הגליה' (Austreibung) ו'סילוק' (Ausschaltung). לעיתים היתה לשונו של היטלר מאיימת יותר, בעיקר כשהיה עורך השוואות בין חידק השחפת, שאותו יש להכחיד (Vernichten) ובין היהודי – 'השחפת הגזעית של העמים' (Rassentuberkulose), שאותו יש לסלק אם אכן רוצה העם הגרמני לשקם את בריאותו. בהזדמנות אחת ב-1922 דימיין היטלר לעצמו תלייה פומבית של כול יהודי גרמניה, והשארת הגויות תלויות עד לרקבון! על-פי היטלר, כלל מאבק הארים למען החיים את הצורך בחיסול הגזע היהודי.

הצהרות כאלה של היטלר הצביעו על עומק השיגעון שדבק בו לגבי היהודים כמקור לרעות שפקדו את גרמניה במהלך ההיסטוריה ולבעיותיה בהווה, ולאמיתו של דבר – כ'רשע הגדול ביותר'. הן השפיעו על החלטתו לחפש פתרון מקיף ובלתי מתפשר ל'בעיית היהודים', בכך שייפטר מהיהודים, כך או אחרת, וכן על נטייתו האלימה והרצחנית. למרות זאת אין

ההצהרות הללו תוכנית מיתאר גדולה, אמות מידה, או החלטה לפה"ס של השנים 1941-1945 – רצח המונים כולל ושיטתי של יהדות אירופה.

בראשית שנות ה-30, בין פריצת הדרך בבחירות לעלייתו של היטלר לשלטון, לא היתה הכנה במפלגה למדיניותה לגבי היהודים, או שההכנה היתה מועטה מאוד. בשנים הראשונות לאחר עלייתו לשלטון, נקטו סיעות נאציות שונות קווי מדיניות שונים ולעיתים אף מנוגדים, והיטלר העדיף בדרך כלל את הגישה של אפלייה חוקתית שיטתית – ה'אנטישמיות של ההיגיון' כפי שצויין במכתב לגמליך – על פני האלימות בפומבי של פוגרומים ו'פעולות פרועות'. ואולם, נעדרו אז ההתבטאויות שבראשית שנות ה-20 היו כה נפוצות בהצהרותיו של היטלר, דהיינו, הנחישות לגבי המטרה הסופית במדיניות הנאצים לגבי היהודים. רק נאצים מעטים ניסו לצפות קדימה ולראות להיכן יובילו רדיפות היהודים. עם זאת, דין-וחשבון שהוכן כבר ב-1934 במסגרת הס"ס למען הינריך *הימלר על 'בעיית היהודים', הדגיש את הצורך לפעול להגירה של כול יהודי גרמניה, עד האחרון בהם.

ההגירה הפכה אפוא למוקד מדיניות הס"ס לגבי היהודים, אך עד ל*אנשלוס של אוסטריה במרס 1939 היה הדבר בגדר 'פתרון שמרצון'. המומחה לענייני יהודים בס"ד של רינהרד *הידריך, אדולף *איכמן, נשלח לוינה, ושם אירגן הליכי 'סרט נע' כדי להחיש הגירת יהודים ולכפותה.

שנת 1938 היתה נקודת מיפנה במדיניות הנאצים כלפי היהודים גם בהיבטים אחרים. את מדיניות הנאצים לגבי היהודים, גם ברייך הגרמני, החל לאפיין גירוש. באביב נצטוו יהודים סובייטים לעזוב את המדינה, ובסתיו גם יהודים אזרחי פולין. הרמן *גרינג החל ב*'אריזציה' שיטתית של רכוש יהודים, והיא איימה בתוך חודשים ספורים לרושש את יהודי גרמניה לסף עוני ולהקשות מאוד את ההגירה. יוזף *גבלס עשה מאמץ לזכות בעוצמה במסגרת המדיניות הנאצית לגבי היהודים בהיותו המנצח על פוגרום *ליל הבדולח' ב-9-10 בנובמבר 1938.

בעקבות 'ליל הבדולח' החלו הנאצים לתאם את קווי המדיניות השונים, ולעיתים הסותרים, לגבי היהודים, שבהם נקט המשטר עד אז. ב-12 בנובמבר 1938 הכריז גרינג על הוראותיו של היטלר למנהיגים הנאצים באסיפה באותו יום:

... בעיית היהודים אמורה לבוא לידי סיכום ותיאום אחת ולתמיד ולהיפתר כך או אחרת... אם בעתיד הקרוב יהיה הרייך הגרמני מעורב בעימות מעבר לגבול, הרי ברור שאנו בגרמניה בראש ובראשונה נבטיח את חיסול החשבונות עם היהודים. פרט לכך החליט הפירר לנקוט בצעד רציני בחוץ-לארץ; ראשית, הוא יטפל במעצמות שהעלו את בעיית היהודים כדי שיוכל להגיע לפתרון על-ידי העברת כול היהודים למדגסקר. הוא הסביר לי זאת בפירוט ב-9 בנובמבר. אין עוד כול דרך אחרת.

בחודשים שאחרי כן, אישר היטלר את המשא-ומתן בין הילמר *שכט לג'ורג' רובלי בעניין יישובם של יהודי גרמניה מחדש, וגרינג יסד את מרכז הרייך להגירת יהודים (Reichszentrale Für Jüdische Auswanderung), על-פי הדגם של איימן בוניה, שפעל בהתאם להוראות היידריך: 'הגירת יהודים מגרמניה חייבת לקבל קידום בכול האמצעים'. ב-30 בינואר 1939 דיבר היטלר עצמו ברייכסטאג וחזר על שני נושאים במסגרת הגירת היהודים והתוצאות האימות של מלחמה שתוארו בסיכום של גרינג: המדינות שמתחו ביקורת על יחסה של גרמניה ליהודיה זכו לנזיפה על כי לא ניאותו לקבלם. 'לעולם יש די והותר מקום להתיישבות'. אם למרות זאת, תפרוץ מלחמה לפני שיצאו כול היהודים, 'התוצאה תהיה לא בולשוויזציה של העולם, ועימה ניצחון היהודים, אלא השמדת הגזע היהודי באירופה!'. האם נכון לראות את איומיו של היטלר באותה עת כהצהרה ברורה לכוונתו לרצוח את היהודים עם פרוץ המלחמה? אולי היו אלה נסיונות להפעיל 'סחטנות דיפלומטית' על ממשלות שנחשבו לנתונות להשפעת יהודים, לקבל את הפליטים היהודים מגרמניה שירדו מנכסיהם ולא להתנגד לחורבנה הממשמש ובא של צ'כוסלובקיה מידי גרמניה; מצד שני אפשר שהיה זה ניסיון להקנות למאמיניו את הרעיון, שאחרי פרוץ המלחמה יהיה צורך במדיניות מרחיקת-לכת יותר מהגירה כדי לפתור את 'בעיית היהודים' כך או אחרת? כמה עובדות מאששות את האפשרות השנייה. ראשית, פחות משבועיים לפני הנאום ברייכסטאג, השמיע היטלר איום דומה לשגריר הצ'כי, פראנטישק חוואלקובסקי – בחירה מוזרה באדם שבפניו התוודה היטלר על כוונת רצח המונים, אך מטרה נאותה מאוד ללחץ דיפלומטי. שנית, כשפרצה המלחמה בספטמבר 1939, לא החל היטלר מיד ברצח שיטתי של המוני היהודים שהיו בשליטת הגרמנים. במקום זאת היתה מדיניות הנאצים לגבי היהודים, באישורו של היטלר, רדיקלית יותר באופן שונה: פתרון 'בעיית היהודים' עדיין היה הרחקתם. כיבושה של פולין וחלוקתה הביאו עוד שני מיליוני יהודים לתחום הגרמני, ובכללם יותר מחצי מיליון ב'שטחים המסופחים' שסופחו ישירות לרייך השלישי. יש לציין שנוסף להם התגוררו באותם שטחים כשבעה מיליוני פולנים. אם 'בעיית היהודים' היתה דיבוק מרכזי ב'השקפת העולם' של היטלר, הרי כיבוש 'מרחב מחיה' (*לבנסראום) במזרח אירופה היה עוד דיבוק. פולין הציבה עוד אתגר לנאצים, לא רק בממדים החדשים של 'בעיית היהודים', שאותה היו אמורים לפתור, אלא גם ברכישת שטחים שבהם התגוררו פולנים ושהיו אמורים להיות ל'מרחב מחיה' לגרמנים. על-פי התוכנית שאישר היטלר בסוף ספטמבר 1939, היו הפולנים והיהודים ב'שטחים המסופחים' אמורים להישלח לג'נרלגוברנמן, ועצם מושג האומה הפולנית היה אמור להימחק על ידי 'חיסולה', ובכלל זה חיסול פיסה של האינטליגנציה הפולנית, שנחשבה לנושאת הלאומיות הפולנית. ה'שטחים המסופחים' היו מיועדים ליישובם של גרמנים אתניים (*פולקסדויטשה), שהוצאו מהמדינות הבלטיות וממזרח פולין, שסופחו לברית-המועצות כמוסכם בחוזה *ריבנטרופ-מולוטוב מאוגוסט 1939. היהודים היו אמורים

להיות מגורשים לא רק מה'שטחים המסופחים' אלא גם מכול תחומי הרייך השלישי אל תוך רזרוט *לובלין, על קו הגבול עם מזרח פולין שהיתה כבושה בידי הסובייטים.

הנאצים חוללו תהפוכות דמוגרפיות רבות ממדים, אך התוכנית הכוללת לא באה לידי הגשמה. עד מהרה, נאסרו גירושי יהודים מתחומי גרמניה שמלפני המלחמה, נוכח התנגדות עזה מצד הנס *פרנק, וכך ירדו גירושי יהודים מה'שטחים המסופחים' לדרגת קדימות נמוכה, ונמשכו גירושי הפולנים, שכפריהם, עסקיהם ומגוריהם יכלו לעבור לידי הגרמנים האתניים שהגיעו לאיזור. באביב 1940 פירסם היטלר ברבים שרזרוט לובלין אינה עוד המטרה בפתרון 'בעיית היהודים'. לא היה די שטח בפולין כדי ליעדו ליהודים.

הימלר נענה לרמז זה ובסוף מאי 1940 הציג בפני היטלר מיזכר בשאלת היחס לאוכלוסיות מזרח אירופה, שכלל גם רעיון של שילוח כול היהודים לשטחי מושבות באפריקה. הכוונה היתה להפוך את אוכלוסיות מזרח אירופה לעבדים. לגבי מחיקת ההרכב האתני של מזרח אירופה, סיכם הימלר:

אף שכול מקרה כשלעצמו יכול להיות אכזרי וטרגי, הרי שיטה זו עודנה המתונה והטובה ביותר, אם דוחים את השיטה הבולשוויקית של השמדה פיסית של עם מתוך שכנוע פנימי שהיא לא-גרמנית ובלתי אפשרית.

היטלר התייחס להצעותיו של הימלר כ'טובות מאוד ונכונות'. כעבור מספר שבועות בא רעיון השילוח של היהודים לארצות מעבר לים לידי המחשה במסגרת *'תכנית מדגסקר', שאודותיה דן היטלר בחיוב עם בניטו *מוסוליני בסוף יוני. עד שמפלת הגרמנים בקרב על בריטניה בספטמבר 1940 לא איפשרה עוד את ביצועה, היתה תוכנית מדגסקר הנושא המרכזי בראש ענייני המדיניות הנאצית לגבי היהודים לתקופה קצרה.

תוכניות רזרוט לובלין ומדגסקר היו אומנם קיקיוניות ולא יצאו אל הפועל, אך הן ייצגו שלב חשוב בהתפתחות מדיניות הנאצים לגבי היהודים. זמן קצר לפני המלחמה ציין חוזר של משרד החוץ, בהתייחס לאוכלוסייה היהודית הגדולה בפולין, בהונגריה וברומניה: 'אפילו לגבי גרמניה לא תיפתר בעיית היהודים כאשר אחרון היהודים יעזוב את אדמתה'. עם פיקוח ישיר של הגרמנים על מרביתה של אירופה, והמספר הגדל והולך של בריתות עם מדינות שלא היו בכיבוש ממשתי, אך שלמעשה באו בהשפעת גרמניה, לא היתה עוד 'בעיית היהודים' לגבי הנאצים נושא גרמני, אלא נושא כלל-אירופי. ההגמוניה של גרמניה ביבשת כפתה עליה, לדעתה, את החובה לפתור בעייה זו בדרך יסודית. סילוקם הכולל של היהודים, המרשם שהציע בזמנו היטלר לגרמניה, היה לתנאי יסוד בלא ערעור במסגרת המחוייבות הנאצית ברחבי אירופה. ברור שעם רעיונות כגון רזרוט לובלין ותוכנית מדגסקר, התרגלו הנאצים לאובדן חיים והכחדת אוכלוסין בקרב היהודים, בהיקף חסר תקדים.

המנטליות המשתנה בקרב הנאצים השתקפה בהתייחסותם ההולכת וגוברת לפה"ס ל'בעיית היהודים'. ביוני 1940 התייחס היידיריך לתוכנית מדגסקר כאל 'פתרון טריטוריאלי סופי'. מספטמבר 1940 התייחס צוותו של אייכמן באופן שגרתי ל'פתרון הסופי של הבעייה היהודית הממשמש ובא בלי כול ספק' (Die Zweifellos Kommende Endlösung Der Judenfrage) בסרבו לתת אישור להגירת יהודים מכול מדינה שהיא באירופה, פרט לגרמניה, כדי שהיא תהיה המדינה הראשונה באירופה נקייה מיהודים (Judenrein). ב-1940, לפני שרצח ההמונים היה למטרת המדיניות הנאצית לגבי היהודים, כבר היו הנאצים מחוייבים לדרך חשיבה לגבי 'בעיית היהודים' שהוציאה מכלל אפשרות כול פתרון שאינו ניתן להבינו כ'סופי' וכלל-אירופי.

אותה שעה הפך רצח המונים שיטתי בקנה-מידה גדול לדבר שבשגרה כשיטה לפתרון בעיות. שלילת הלאומיות מפולין היתה אמורה להתבצע דרך 'חיסול' שיטתי של האינטליגנציה הפולנית. באותה עת החל היטלר ברצח גרמנים חולי נפש וחולים במחלות תורשתיות, שנחשבו ל'בלתי ראויים לחיות'. תוכנית השמדה זאת זכתה לכינוי המטעה *אותנסייה, אף שלא היתה קשורה בקשר כלשהו עם רצונו של הקורבן להשתחרר מסבלותיו. תוכנית זאת, עם כוח האדם שלה, הטכנולוגיה (רצח בתאי גזים בחד-תחמוצת הפחמן, וכדומה) ושיטת פעולתה הבירוקרטית, היתה אות לבאות לגבי רצח המוני היהודים שהיה אמור לבוא אחר-כך.

החלטתו של היטלר לפלוש לברית-המועצות וההכנות לכך באביב 1941, היו בעלות משמעות מיוחדת בהאצת התהליך לקראת רצח המוני היהודים באירופה. הפלישה הממשמשת ובאה לברית-המועצות הבטיחה להדק את מעגל החנק שבו לכדו עצמם הגרמנים, מכיוון שכול הצלחה צבאית נוספת הגדילה את מספר היהודים שמהם היו הגרמנים חייבים להיפטר על-ידי פ"ס כלשהו. המערכה נגד ברית-המועצות, כפי שהבהיר היטלר לגנרלים שלו, לא היתה אמורה להיות מלחמה שגריתית, אלא מלחמת חורבן נגד אויבים גזעניים ואידיאולוגיים של הנציונל-סוציאליזם. לא די היה בכיבוש 'מרחב מחיה', צריך היה גם למחות מעל האדמה את הבולשוויזם ואת יוצרו היהודי. עם הקמת האיינזצגרופן החל רצח המונים שיטתי כדרך לפתרון 'בעיית היהודים' שהנאצים עצמם יצרו.

גם אז לא היתה עדיין ההתפתחות לקראת הפה"ס מלאה. האיינזצגרופן נועד אך ורק נגד יהודים בשטחים שנכבשו זה מקרוב, והן נכנסו לתפקידיהן בהדרגה, בעוד שהמפקדים בחנו את סיבולת אנשיהם ואת שיתוף-הפעולה מצד הצבא, וכן את היעילות שבשיתוף-פעולה מצד המקומיים. רק בסוף יולי, או תחילת אוגוסט 1941, החלו כול יחידות הרצח הניידות ברצח המונים של כול היהודים בשטחי ברית-המועצות, ובכללם נשים וילדים.

אותה עת היה היטלר בשיא הצלחתו. הצבא הגרמני הבקיע את מערך ההגנה הסובייטי, כיתר עוצבות סובייטיות רבות, הרס את מרביתו של חיל האוויר הסובייטי ועבר בשעטה שני

שלישים מן הדרך למוסקווה. הניצחון נראה קרוב, והיטלר צפה את האפשרות המשכרת של אירופה לרגליו. בשכרון הניצחון על פולין אישר היטלר תוכניות לארגון דמוגרפי נרחב בשטחי פולין, ובכללו סילוק היהודים לרזרוט לובלין. עם הניצחון על צרפת, אישר היטלר את תוכנית מדגסקר. עם הניצחון הצפוי על בית-המועצות נפלו העכבות הנותרות. אין יודעים בדיוק מתי והיכן, אך גרינג, הימלר והיידריך ידעו מה מצפה היטלר מהם. ב-31 ביולי 1941 ביקר היידריך את גרינג והחתים אותו על הסמכה להכין ולהגיש 'תוכנית כוללת של אמצעים ארגוניים, תפקודיים וחומריים כדי להביא את "הפתרון הסופי של בעיית היהודים" לידי מימושו המיוחל'.

רעיון הפה"ס כבר היה אז, אפוא, ברור למנהיגי הנאצים הבכירים, אך האמצעים למימוש עדיין לא היו ברורים. האיינזצגרופן נתקלו בבעיות רבות, בעיקר חוסר סודיות, נטל פסיכולוגי על הרוצחים, ואי התאמה לוגיסטית של שיטות הרצח ביחס למספר הקרבנות המיועדים. ואם לגבי ברית-המועצות לא היה די בכיתות הירי, הנה לרצח שארית יהדות אירופה התאימו עוד פחות. הנאצים בחרו להחיות חלוצי רצח המונים בארץ לא נודעת. לא היה אפשר ללמוד דבר מן העבר, אך בסתיו 1941 אולתרו שיטות רצח חדשות. גאונותם המעוותת של הנאצים התגלתה במזגם רכיבים של תוכניות העבר, שבהם כבר היה להם ניסיון, כדי ליצור משהו חדש לחלוטין. הסידור הפיסי של מחנה הריכוז, שיטות הרצח של האותנסייה ושיטות הגירוש במסגרת תוכניות יישוב האוכלוסייה מחדש, כול אלה שולבו כדי ליצור את מערכת *מחנות ההשמדה. בחשאיות יחסית, יכלה קבוצה קטנה מצוות המחנות שפעלה בשיטת הסרט הנע, לרצוח מיליוני קורבנות שהובאו ברכבות המשא, מטען אחר מטען, יום אחר יום, לאותם 'בתי-חרושת למוות'. מנגנון ביורוקרטי, מנותק מקשר ישיר עם תהליך הרצח, אך מורגל משכבר לרעיון שצריך היה לחסל את היהודים, יכול היה להמשיך לפעול על בסיס של הכול כרגיל, כדי להוציא לפועל את כול הפעולות הנחוצות לעקור ולשלוח למוות מיליוני אדם. האוכלוסייה הגרמנית קיבלה בדרך כלל את התפיסה שהיהודי הוא אויב שנגדו לגיטימי הוא מצד המדינה לנקוט אמצעי מניעה, והביטה בנעשה באדישות.

בסתיו 1941 ננקטו צדעים כדי להשיב למציאות את המושג של פ"ס ל'בעיית היהודים'. בסוף ספטמבר אישר היטלר את גירוש יהודי גרמניה והוא החל באמצע אוקטובר. ניסוי ההמתה הראשון בגזים נערך ב*אשוויץ בתחילת ספטמבר, ובניית שני מחנות השמדה ב*בלז'ץ וב*חלמנו החלה בסוף אוקטובר או בתחילת נובמבר 1941. בסוף נובמבר ותחילת דצמבר התרחש בקובנה ובריגה רצח ההמונים הראשון של יהודי גרמניה ובתחילת דצמבר החל מחנה ההשמדה הראשון בחלמנו בפעילות מלאה. הצעד האחרון להפיכת מושג הפ"ס של בעיית היהודים' למציאות ולמבנה ארגוני, היה *ועדית ונזה, שהתקיימה ב-20 בינואר 1942. היידריך והמומחה שלו לענייני יהודים, אדולף אייכמן, נפגשו עם מזכירי מדינה של הביורוקרטיה המיניסטריאלית. רוב הנוכחים כבר היו מודעים לכך שיהודים נרצחו, אך מלוא

היקפה של תוכנית רצח המונים נפרש רק אז בפניהם. אחד-עשר מיליוני יהודים, מאירלנד ועד להרי האורל, מסקנדינוויה עד לספרד, היו הקורבנות המיועדים – למעשה, כול יהודי ויהודי באירופה. היידריך ביקש את תמיכת הביורוקרטיה המיניסטריאלית, והופתע לטובה מהתלהבותם של מזכירי המדינה לתוכנית.

תחילה נועדה אומנם תוכנית הפ"הס לבוא לידי מימוש לאחר נצחונה הצפוי של גרמניה על ברית-המועצות, אך משהוחל במימושה המשיכו בה למרות השינויים שחלו במאזן המלחמה של גרמניה. ב-1942, משבושש הניצחון לבוא, הכריזו הנאצים שהפ"הס יוצא לפועל בעיצומה של המלחמה, כדי למנוע קול זעקה מצד מדינות חוץ. אכן, ב-1944 נחפזו הנאצים לסיים את תפקידם הנתעב – להגיע לניצחון במלחמת הגזע שלהם, שגם תבוסה צבאית הולכת וקרבה לא יכלה לשנותו. את מדיניות הנאצים לגבי היהודים עיצבו מספר גורמים והיא התפתחה לקראת הפ"הס, בשלבים מקוטעים, שנים רבות, אך דבר זה אינו יכול בשום פנים ואופן להסיח את הדעת מכך, שבסופו של דבר, היה הפ"הס למורשת החשובה ביותר, ואף השיא, של הנציונל-סוציאליזם.